

Klemen Ploštajner, Marko Hočevar

AKUMULACIJA KAPITALA IN NESTABILNOST PRODUKCIJE PROSTORA V KAPITALIZMU

IZVLEČEK

Produkcijo prostora v kapitalizmu zaznamuje nestabilnost, ki se izraža tako v materialnosti kot rabi prostora. V prispevku poskušava to zgodovinsko posebnost nestabilnosti prostora v kapitalizmu razumeti prek analize logike kroženja kapitala in njenega prepletanja s produkcijo prostora. Netrajnost prostorskih form ni naključje, ampak je izraz podrejenosti produkcije prostora logiki akumulacije kapitala, ki jo zaznamuje nenehno revolucioniranje produktivskih sil in odnosov. Prostor in njegova produkcija pa nista zgolj odziv na kroženje kapitala, ampak v celoten proces vnašata dinamično napetost med fiksno in mobilno, produkcijo in realizacijo presežne vrednosti ter absolutno in relativno konceptualizacijo prostora. Nestabilnost prostorskih form je tako izraz nenehne neuspešnosti kapitalizma, da bi razrešil lastna notranja protislovja s produkcijo prostora in protislovnih zahtev, ki jih vnaša vanjo.

KLJUČNE BESEDE: produkcija prostora, akumulacija kapitala, nestabilnost, kroženje kapitala, prostorsko krpanje

Accumulation of capital and instability of the production of space in capitalism

ABSTRACT

The production of space in capitalism is marked by instability, as expressed in both its materiality and its use. In the article, we seek to understand this historical specificity of spatial instability in capitalism through analysis of the logic of the circuit of capital and its intertwining with the production of space. The unsuitability of spatial forms is no coincidence, but is the expression of the production of space

being subordinated to the logic of capital accumulation, marked by the constant revolutionising of both the forces and relations of production. However, space and its production are not just a reaction to the circuit of capital, but permeate the whole process with the dynamic tension between fixity and mobility, the production and realisation of surplus value, the absolute and relative conception of space. The instability of spatial forms thus expresses capitalism's constant inability to solve its internal contradictions by producing space, and the contradictory demands that capitalism brings into it.

KEY WORDS: *production of space, accumulation of capital, instability, circuit of capital, spatial fix*

1 Uvod

»Vsi trdni, zarjaveli odnosi s priveskom starih častitljivih idej in nazorov razpadajo, vsi novi zakoni ostare, še preden lahko okostene; vse, kar je stanovsko in stalno, izpuhteva,« zapišeta Karl Marx in Friedrich Engels v Komunističnem manifestu (Marx in Engels 1971: 592). S temi besedami poskušata ujeti ekspanzionistične tendence kapitala, a jima hkrati uspe opisati ključno značilnost kapitalistične modernizacije: nenehno reorganizacijo družbenega življenja (Berman 2010). Kapitalizem zaznamuje stalna potreba po preoblikovanju in spreminjanju življenjskih pogojev, ki izhaja iz njegove nezmožnosti trajne razrešitve lastnih protislovij. Ker nikoli ne more razrešiti teh protislovij, se kapital vedno zateka k začasnim krpankam z uporabo tehnologije ali pa produkcije in reorganizacije prostora. Zgodovino kapitalizma tako zaznamuje nenehno ukinjanje časovnih in prostorskih ovir z revolucioniranjem produkcijskih sredstev in razmerij ter radikalnim preoblikovanjem geografije in grajenega okolja.

Če so tehnološke spremembe dojete kot sestavni del kapitalizma, pa je prostorski razvoj pogosto razumljen kot kapitalizmu zunanja dinamika. Ko prostor razumemo kot dodatek k logiki kapitala, se njegova produkcija kaže kot bolj ali manj naključen učinek kapitalističnega družbenega sistema. Zastavitev odnosa med prostorom in kapitalom kot stik med ločenima procesoma prostor nujno razume kot abstraktno kategorijo, ki ima univerzalne lastnosti ne glede na zgodovinski ali geografski kontekst. Takšna zastavitev »abstraktnega prostora« onemogoča razumevanje posebnosti kapitalistične produkcije prostora, ki v geografijo in prostor vnaša sebi lastno dinamiko. Hitra rast mest, cikli razcveta in propada posameznih lokacij, gradnja in zastaranje transportnih povezav ter ekstremna nihanja vrednosti nepremičnin so znotraj te zastavitve dojeti kot učinek aprostorske dinamike kapitala, in ne kot njen notranji del. Kot takšna reificira prostor kot abstraktno, z družbenimi razmerji nepogojeno kategorijo in je zato

nezmožna razumeti, zakaj je v kapitalizmu nekaj tako fiksnega kot prostor nujno podvrženo nenehnim spremembam. Preden pa se posvetimo natančnejši analizi nestabilnosti prostora in geografije kapitalizma, je na mestu nekaj opomb.

Prvič, v članku pri tematizaciji trajnosti ne bova izhajala iz njene klasične trodelne zastavitve (WCED 1987). Ta je usmerjena v prihodnost: družbena, okoljska in ekonomska trajnost naj zagotavlja, da zadovoljevanje sedanjih potreb ne ogrozi zmožnosti prihodnjih generacij pri zadovoljevanju njihovih potreb. Problematika trajnosti je v tej zastavitvi aprostorska in usmerjena v abstraktno prihodnost, zato jo bova v prispevku dopolnila s prostorsko dinamiko in posledično trajnost razumela kot relativno stabilnost prostorskih formacij (Seghezzi 2012). Relativno stabilnost razumeva na dvojen način: kot relativno stabilnost rabe prostora in kot relativno materialno stabilnost prostora. Vprašanje stabilnosti pa ni nepovezano s trodelno zastavitvijo trajnosti, saj je ekonomske, okoljske in družbene cilje nemogoče dosegati brez relativne stabilnosti družbene organizacije in prostorskih ureditev. Nestabilnost rabe in materialnosti prostora onemogoča oblikovanje družbenih odnosov, političnih skupnosti in podpornih mrež za naslavljanje lokalnih problemov (Wacquant 2008; Jacobs 2009; Desmond 2016). Nestabilnost fizičnega, simbolnega in družbenega prostora tako onemogoča organizacijo prilagajanja in ublažitve okoljskih sprememb (Parenti 2011).

Osrednja teza prispevka je, da je ta prostorska nestabilnost inherentna kapitalističnemu sistemu. S tem pridemo do druge opombe, ki je povezana s fokusom najine predstavitev. V prispevku se bova omejila na prikaz in razlago nestabilnosti, ki jo v prostor vnaša logika kroženja kapitala, medtem ko bodo imela druga vprašanja bolj obstransko vlogo. To velja tako za vprašanja, povezana z razrednim bojem,¹ kot za druge dinamike, ki so z akumulacijo neločljivo povezane, a niso del njene notranje dinamike.² To je tudi glavni razlog, da v članku ne bova poskušala primerjati različnih pristopov k analizi produkcije prostora (npr. neoveberjanski, ki poudarja vlogo države, neoklasični, ki je utemeljena na analizi lokacije in izbire potrošnikov), saj je namen prispevka razširitev in predelava marksovskih kategorij.³ Namen prispevka je tako predstavitev tendenc kapitala in vloge prostora v procesu akumulacije. Teh tendenc

1. Kar lahko v kontekstu prostora razumemo kot boj med njegovo uporabno in menjalno vrednostjo (Logan in Molotch 1987).
2. Za dinamiko, ki jo vnaša rasizem, Rothstein (2017), za kulturo Zukin (1991), za državno regulacijo Dikeç (2007). Ravno tako pa je treba poudariti, da vseh prostorskih procesov ni moč izpeljati iz logike kroženja kapitala in da zato marksistična analiza nima primata pri njihovi analizi.
3. Natančna izpeljava in obdelava posameznih teoretičnih pristopov je predpogoj njihove primerjave, ki pa mora biti naloga prihodnjih kritičnih obdelav.

pa ne gre avtomatično preslikati v realnost, ampak jih moramo prepoznati kot eno izmed temeljnih gibal kapitalistične družbe, ki se bolj ali manj materializirajo, kajti druge protitendence preprečujejo, omejujejo ali preoblikujejo njihovo realizacijo. Raziskovanje tendenc pa zato ni nič manj smiselno ali uporabno, saj je v kapitalistični družbi, ki jo določa akumulacija kapitala, dinamika gibanja kapitala osrednje gibalno družbenih razmerij. Preden pa se posvetimo produkciji prostora, je potreben osnoven pregled temeljnih značilnosti kapitala, ki jih bova v drugem delu članka nadgradila s prostorskimi kategorijami.

2 Blago, presežna vrednost in akumulacija kapitala

Produkcija blag kot posledica specifičnih kapitalističnih lastninskih odnosov je ena izmed temeljnih značilnosti kapitalizma.⁴ Namreč, v obdobju prvotne akumulacije, ki je (bila), kakor pokaže Marx, izjemno nasilen in krvav proces (Marx 2012), je prišlo do ločitve proizvajalcev od produkcijskih sredstev. Posledica tega ločevanja je zasebno lastništvo produkcijskih sredstev in ustvarjanje (odvisnih) mezdnih delavcev, ki so prisiljeni na trgu prodajati svojo delovno zmožnost: »Proces, ki ustvarja kapitalsko razmerje, torej ne more biti nič drugega kakor proces ločitve delavca od lastnine nad njegovimi delovnimi pogoji, proces, ki na eni strani preobraža družbena življenjska in produkcijska sredstva v kapital, na drugi strani pa neposredne producente v mezdne delavce« (Marx 2012: 586). Kot posledica ločitve proizvajalcev od produkcijskih sredstev, se pravi z vzpostavitvijo specifičnih lastninskih odnosov v kapitalizmu prek prvotne akumulacije, začne v kapitalizmu prevladovati blagovna produkcija oziroma produkcija za trg. Izhajajoč iz tega, Marx zapiše znani prvi stavek *Kapitala*: »Bogastvo družb, v katerih vlada kapitalistični produkcijski način, se kaže kot, ogromna zbirka blag, posamično blago pa kot njegova elementarna forma« (Marx 2012: 29).

Pri analizi blagovne produkcije Marx razlikuje med uporabno vrednostjo in (menjalno) vrednostjo. Uporabna vrednost reči je vezana na njeno koristnost, uporabnost in kakovost: »Zaradi koristnosti je reč uporabna vrednost. Toda ta koristnost ne lebdi v zraku. Pogojena je z lastnostmi blagovnega telesa in brez njega ne eksistira. Samo blagovno telo, na primer železo, pšenica, diamant itd., je zato uporabna vrednost ali dobrina« (Marx 2012: 30). Po drugi strani pa ima reč, ko se na trgu menja, tudi menjalno vrednost, ki pa je samo »pojavná forma« vrednosti, ki je vezana na količino družbeno nujnega povprečnega delovnega

4. V tem se Marx in njegova razlaga v *Kapitalu* razlikujeta od izpeljave Braudela (1991), Webra (2002) ali Arrighija (2009), ki kapitalizem razumejo predvsem in samo kot povečan obseg blagovne produkcije in trgovine brez kakršnekoli povezave blagovne produkcije s specifičnimi kapitalističnimi lastninskimi odnosi.

časa, potrebnega za produkcijo določene reči (Marx 2012: 31). V okviru dualizma uporabne in menjalne vrednosti je pomembno dodati, da ni že vsaka reč blago. Posebnost kapitalistične blagovne produkcije je v tem, da se reči proizvaja za menjavo na trgu oziroma za uvrednotenje na trgu. Tako je blago v bistvu reč, ki ima »uporabno vrednost za druge, družbeno uporabno vrednost« (Marx 2012: 34). V tem kontekstu smisel kapitalistične produkcije »nista uporabna vrednost in užitek, temveč menjalna vrednost in njeno povečanje« (Marx 2012: 490).

V kapitalizmu je produkcija za trg vezana tudi na produkcijo presežne vrednosti, ki nastaja v procesu produkcije in se realizira v sferi cirkulacije.⁵ Presežna vrednost je »presežek vrednosti blaga nad njegovo stroškovno ceno. /.../ [J]e torej ta presežek vrednosti prirastek vrednosti kapitala, ki se v produkciji blaga porabi in ki se iz njegove cirkulacije vrača« (Marx 1973: 39). Ključno je, da je presežna vrednost dejansko »presežek nove vrednosti, ki je ustvarjena s strani živega dela, nad vrednostjo delovne sile« (Heinrich 2012: 143).⁶ Ključno je namreč, da »[k]apitalist ne producira blaga zaradi blaga samega, zaradi njegove uporabne vrednosti ali zaradi svoje osebne potrošnje. Produkt, za katerega kapitalistu dejansko gre, ni otipljivi produkt sam, marveč prebitok vrednosti produkta nad vrednostjo v njem porabljenega kapitala« (Marx 1973: 47). Izhajajoč iz tega je jasno, da kapitalist želi producirati »ne le kako uporabno vrednost, temveč tudi blago, ne le uporabno vrednost, temveč tudi vrednost, in ne le vrednost, temveč tudi presežno vrednost« (Marx 2012: 156). Zato Harvey zapiše, da »presežna vrednost producira in reproducira kapitalista« (Harvey 2010: 129), saj »je produkcija presežne vrednosti določujoči smoter kapitalistične produkcije« (Marx 2012: 189).

Izhajajoč iz bistva kapitalistične produkcije – produkcija presežne vrednosti – Marx opredeli tri faze kroženja kapitala. Prvič, gre za fazo, v kateri se kapital, preobražen v denar, uporabi na trgu za nakup produkcijskih sredstev in delovne zmožnosti mezdnih delavcev. Druga faza je produkcijski proces, v katerem nastaja blago, ki ima višjo vrednost kot pa sestavine, ki so vložene v njegovo produkcijo, in »vsebuje prvotno založeni kapital plus presežno vrednost« (Marx 2012: 469). Tretja faza nastopi, ko mora biti to novo blago, ki vsebuje presežno vrednost, »spet vrženo v sfero cirkulacije. Treba ga je prodati, njegovo vrednost realizirati v denarju, ta denar na novo preobraziti v kapital in tako vedno znova. To kroženje skozi vedno iste sukcesivne faze je cirkulacija kapitala« (Marx:

5. Brez sfere cirkulacije ne moremo govoriti o kapitalizmu, saj »proces neposredne produkcije ne pojasnjuje vse življenjske poti kapitala. V stvarnem svetu ga dopolnjuje proces cirkulacije« (Marx 1973: 31).

6. Presežna vrednost, kot tudi vrednost sama, je vezana na specifično blago, ki je vir vse vrednosti – na delovno zmožnost mezdnih delavcev (Marx 1973: 49).

2012: 469). Tako Marx jasno opredeli, da je »popolna forma« kapitalistične produkcije oziroma »obča formula kapitala« $D - B - D'$, »kjer je $D' = D + \Delta D$, tj. prvotno založeni vsoti denarja plus inkrement. Ta inkrement ali presežek nad prvotno vrednostjo imenujemo presežna vrednost (surplus value). Prvotno založena vrednost se torej ne samo obdrži v cirkulaciji, ampak v njej spremeni svojo vrednostno velikost, doda presežno vrednost ali se uvrednoti. In to gibanje jo preobrazi v kapital« (Marx 2012: 124). Na podlagi tega Marx zapiše, da je za kapitalistični produkcijski način značilno: »Kupiti, da bi prodali, popolneje, kupiti, da bi dražje prodali, $D - B - D'$, se sicer zdi forma, ki je značilna le za eno vrsto kapitala, za trgovski kapital, /.../ [vendar] je torej $D - B - D'$ obča formula kapitala« (Marx 2012: 128).⁷

Bistvo kapitala in kapitalizma je tudi preobrazba presežne vrednosti v profit, ki si ga prilaščča kapitalist v zaključnem delu procesa blagovne cirkulacije. Pri preobrazbi presežne vrednosti v profit gre v bistvu za prikaz konkretnih oblik, »ki nastajajo iz procesa gibanja kapitala, če ga gledamo v celoti« (Marx 1973: 31). Ključno je torej, da »profit nastane zato, ker se neka vsota vrednosti uporablja kot kapital« (Marx 1973: 41). Presežna vrednost se deli na »obresti od kapitala, zemljiško rento, davke itd., /.../ [ter] se po drugi strani presežna vrednost v večini primerov nikakor ne ujema s profitom, kakor si ga prilašččajo na podlagi splošne povprečne profitne mere« (Marx 1973: 56). Tako je jasno, da »[p]rofit ni le drugo ime za presežno vrednost« (Heinrich 2012: 143).

Pri preobrazbi presežne vrednosti v profit se kapitalistu »zdi, da je prebitek vrednosti ali presežna vrednost, realizirana pri prodaji blaga, prebitek prodajne cene blaga nad njegovo vrednostjo, ne pa prebitek prodajne cene blaga nad njegovo stroškovno ceno« (Marx 1973: 43). Vendar je to samo pojavna oblika tega procesa. Mistifikacija, ki izhaja iz »mistifikacije profita«, je naslednja: »Ker mezda ni dojeta kot plačilo vrednosti delovne zmožnost, temveč kot plačilo vrednosti dela, se lahko presežna vrednost kaže kot profit, kot plod kapitala« (Heinrich 2012: 144). Namreč, ključno je, da ko pogledamo produkcijski proces v celoti skupaj s cirkulacijo, postane jasno, da »profit izhaja iz dejstva, da [kapitalist] lahko proda nekaj, česar ni plačal« (Marx 1973: 48) – torej profit izvira iz neplačanega presežnega dela. »Profit, kakor ga imamo najprej tu pred seboj, je torej isto, kar je presežna vrednost, samo v mistificirani obliki, ki pa nujno raste iz kapitalističnega produkcijskega načina« (Marx 1973: 42). Tako je bistveno, da

7. Ta obča formula kapitala $D - B - D'$ označuje tudi, da v procesu kapitalistične reprodukcije ne gre le za enostavno obliko, temveč za razširjeno reprodukcijo. Vendar Marx še doda, da »sama kontinuiteta produkcijskega procesa ali enostavna reprodukcija po krajšem ali daljšem obdobju vsak kapital nujno preobrazi v akumulirani kapital ali v kapitalizirano presežno vrednost« (Marx 2012: 474).

»profit sestoji prav iz prebitka blagovne vrednosti nad stroškovno ceno blaga, tj. iz prebitka celotne vsote dela, ki jo blago vsebuje, nad vsoto v blagu vsebovanega plačanega dela« (Marx 1973: 48). Če smo zgoraj z Marxom zapisali, da »je produkcija presežne vrednosti določujoči smoter kapitalistične produkcije« (Marx 2012: 189), lahko tudi v kontekstu preobrazbe presežne vrednosti v profit zapišemo, da je smoter kapitalistične produkcije tudi prisvajanje profita v sferi cirkulacije.

Blagovna produkcija in pa produkcija presežne vrednosti ter realizacija in preobrazba presežne vrednosti v profit so temelj kapitalistične akumulacije. »Uporabo presežne vrednosti kot kapitala ali preobrazba presežne vrednosti nazaj v kapital imenujemo akumulacija kapitala« (Marx 2012: 482). Predpogoj akumulacije je, »da kapitalistu uspe prodati njegovo blago in največji del tako dobljenega denarja preobraziti nazaj v kapital« (Marx 2012: 469). Šele ko »[d]el presežne vrednosti kapitalist potroši kot dohodek [in] drugi del uporabi kot kapital ali ga akumulira« (Marx 2012: 489), lahko govorimo o akumulaciji kapitala. Konkurenca med različnimi kapitali vpliva na to, da posamezni kapitalist »svoj kapital nenehno širi, zato da bi ga ohranil, širi pa ga lahko samo s progresivno akumulacijo« (Marx 2012: 490). Akumulacija kapitala je tako v bistvu »preobrazba presežne vrednosti nazaj v kapital« (Marx 2012: 486). Sama akumulacija je bistveni predpogoj kapitalistične reprodukcije: »Če pogledamo konkretno, se akumulacija zvede na reprodukcijo kapitala v naraščajočem obsegu. Krožni tok enostavne reprodukcije se spremeni in se, rečeno s Sismondijevim izrazom, preobrazi v spiralo« (Marx 2012: 484). V tej »spirali« ima zelo pomembno mesto tudi širitev blagovne forme oziroma preobražanje uporabnih vrednosti v (menjalne) vrednosti oziroma v blago (Offe in Ronge 1985; Marx 2012). Zato Marx lahko zapiše, da gre pri kapitalistični akumulaciji za »osvajanje sveta družbenega bogastva. Obenem z maso eksploatiranega človeškega materiala širi kapitalistovo neposredno in posredno bogastvo« (Marx 2012: 490).

Cilj kapitalistične produkcije je »ohranjevanje in večanje vrednosti kapitala, ki sloni na razlastitvi in obubožanju velike množice producentov – te meje prihajajo neprestano v protislovje s produktijskimi metodami, ki jih mora kapital uporabljati za svoj namen in ki merijo na neomejeno povečanje produkcije, na produkcijo, ki je sama sebi namen, na brezpogojen razvoj družbenih produktijskih sil« (Marx 1973: 282). V teh okvirih je proces kapitalistične (re)produkcije in akumulacije inherentno nestabilen proces, ki ga zaznamujejo številna notranja protislovja (Harvey 2014). Tako vseskozi poteka »kreativna destrukcija« (Schumpeter 2006), katere osrednji del je stalno revolucioniranje produktijskih sredstev s tehnološkim razvojem in spreminjanjem produktijskih pogojev (Marx 2012, 1973). Konec koncev, Marx in Engels že v Manifestu zapišeta, da buržoazija

»ne more eksistirati, ne da bi nenehno revolucionirala produkcijske instrumente, torej vsa družbena razmerja /.../ Potreba po vse širšem odjemu njenih produktov podi buržoazijo po vsej zemeljski obli« (Marx in Engels 1971: 592). V tem kontekstu Marx izpostavi: »Prava meja kapitalistične produkcije je kapital sam. Meja je v tem, da se kapital in samopovečevanje njegove vrednosti pojavljata kot izhodišče in konec, kot motiv in smoter produkcije; da je produkcija sama produkcija za kapital« (Marx 1973: 282).

3 Nestabilnost prostorskih formacij v kapitalizmu

Kot nakazuje zgornja razlaga procesa akumulacije kapitala, so družbene formacije v kapitalizmu izrazito nestabilne, o čemer priča tudi neposredna izkušnja vsakdanjega življenja, ki je nenehno podvrženo spremembam. Te spremembe se odvijajo v in skozi geografijo kapitalizma, prostor pa v njih ne igra zgolj vloge odziva ali dopolnila, temveč je eden izmed ključnih dinamičnih momentov. V preostanku prispevka bova zato v zgornji prikaz procesa akumulacije kapitala in temeljnih značilnosti kapitalističnega produkcijskega načina umestila vprašanje prostora in geografije. V prvem delu bova pokazala, kako se prostor odziva na akumulacijo kapitala in kakšno vlogo ima pri njeni reprodukciji. Temeljno vprašanje bo, kako se prostor odziva na dinamiko akumulacije kapitala in kakšno dinamiko sam vnaša vanjo. Drugi del bo posvečen vprašanju fiksности in likvidnosti prostora v kapitalizmu. Zanimalo naju bo, kako protislovje med nemobilnostjo prostora in pretočnostjo kapitala vpliva na organizacijo geografije kapitalizma. Skozi celoten razdelek pa se bova osredotočala na razlago nestabilnosti prostora, ki ga organizira akumulacija kapitala.

3.1 Akumulacija in nestabilnost prostora

Kot sva nakazala v zgornji analizi, je kapital treba razumeti kot »vrednost-v-procesu« (Marx 1987: 118; Harvey 2006), in ne kot stvar. Kapital tako ni produkcijski faktor, ampak je proces uvrednotenja, se pravi proces metamorfoz denarja v blago in nazaj v denar. V kapitalizmu imamo zato opravka z vse širšim in hitrejšim procesom akumulacije zaradi akumulacije (Harvey 2010: 41; Marx 1987), ki pa ga ne zaznamuje enostavna reprodukcija produkcijskega procesa, temveč ta poteka v razširjeni obliki (Marx 1987: 69-73, 436-466). Razširjena reprodukcija ne more potekati brez pogojev za njeno širitev, kar pomeni, da se morajo na razširjen način reproducirati tudi pogoji produkcije. Kapitalist, ki proizvaja, da bi blago zamenjal za denar, mora tako na trgu kupiti vedno več delovne sile (ali bolj učinkovito izrabljati že kupljeno) in produkcijskih sredstev. V prvem delu prikazano občo formulo kapitala ($D - B - D'$) je zato treba ustrezno

dopolniti. V prvi fazi se denar vloži v nakup dveh tipov blaga (B) – delovne sile (Ds) in produkcijskih sredstev (Ps) – ki se ju v drugi fazi poveže v procesu produkcije (P). Skozi njo se proizvede novo blago (B'), ki se ga v fazi cirkulacije zamenja za denar (D'). Tako dobimo naslednjo izpeljavo (Marx 1987: 28–35):

$$D - B (Ds + Ps) \dots P \dots B' - D'$$

Vprašanje produkcije prostora in njene nestabilnosti je mogoče v to občo formulo kapitala vključiti na treh mestih. Prvič, v pripravljalni fazi mora kapitalist zagotoviti pogoje produkcije, katerih nujni del so tudi prostorske formacije. V tej fazi mora grajeno okolje, ki ga Harvey razume kot »obsežen, s strani človeka proizveden sistem virov, ki sestoji iz uporabne vrednosti, umeščene na fizično lokacijo, in se lahko uporabi v produkciji, menjavi in porabi« (Harvey 2006: 233), zagotoviti razmeroma gladek vnos surovin in delovne sile v produkcijo. Drugič, grajeno okolje je vpeto tudi v produkcijo, v kateri prevzame formo posebne vrste fiksnega kapitala, to je procesa »kroženja kapitala prek uporabe materialnih objektov, kot so stroji« (Harvey 2006: 205). Tretjič, v zadnji fazi kroženja kapitala se mora proizvedeno blago zamenjati za denar. Ta menjava ni abstraktna, ampak poteka v konkretni porabniški geografiji kapitalizma. Grajeno okolje mora tako v fazi realizacije (B' – D') zagotavljati razmeroma gladke prehode kapitala med blagovno in denarno formo, kar pomeni tako obstoj transportne infrastrukture, ki povezuje produkcijske enote in trge, kot oblikovanje prostorov, ki spodbujajo trošenje.

Produkcija prostora je tako speta z načinom produkcije in se mora ustrezno odzivati na njegove potrebe. Ker pa je produkcija v kapitalizmu podvržena rasti in posledično nenehni reorganizaciji, se to v prostoru odraža prek nenehne reorganizacije grajenega okolja. Dodaten vir nestabilnosti je tudi soodvisnost posameznih prostorov, ki morajo delovati kot skupek, kar pa pomeni, da spremembe posameznega elementa terjajo prilagajanje ali preoblikovanje drugih.⁸ Grajeno okolje mora tako omogočati vse različne oblike tokov iz produkcije in v njo ter se odzivati na spremembe, ki jih vnaša reorganizacija produkcijskega procesa. Skozi marksovske kategorije se tako iniciativa »en pas, ena pot« (Blanchard in Flint 2017) kaže kot izraz produkcije prostora, ki zagotavlja tako vnos surovin kot tudi dostop do trgov za kitajske produkcijske zmogljivosti. S tem pa je še ena oblika oblikovanja prostora v skladu z ekspanzionističnimi tendencami kapitalizma, ki se v logiki ne razlikuje od gradnje železniške infrastrukture v 19. stoletju ali avtocestnih omrežij po drugi svetovni vojni.

8. Ker takšne koordinacije in celostnega delovanja posamezni kapitalisti niso zmožni (še več, konkurenčna bitka jim ga preprečuje), mora to vlogo urejanja in načrtovanja prostora prevzeti država.

Ta zastavitev nam hkrati omogoči razumeti novejšo gradbene in prostorske prijeme, ki temeljijo na modularnosti in fleksibilnosti. To velja tako za prostore produkcije, kar ponazarjajo odprte pisarniške površine, ki omogočajo nenehno preoblikovanje prostora v skladu s potrebami trenutnega najemnika, kot tudi za prostore porabe, ki so organizirani okoli velikih nakupovalnih hal, katerih arhitektura omogoča poceni in hitre prilagoditve. Fleksibilnost arhitekture, ki jo v prostor vnaša nestabilnost kapitalistične produkcije, pa se izrazi v precejšnji uniformiranosti prostorov in mestnih pokrajin. Standardizacija je učinek ekonomske nestabilnosti, prehodnosti in netrajnosti, kar se odraža v stavbah nove ekonomije, »ki jih Ada Louise Huxtavle imenuje ‚kožna arhitektura‘, površina stavbe je nališpana z dizajnom, njena notranjost pa vse bolj nevtralna, standardna in sposobna takojšnjega preoblikovanja« (Sennet 2005: 117). Kapital tako v vsaki fazi svojega kroženja organizira prostor in vanj vnaša nestabilnosti, ki so značilne za kapitalistično produkcijo. Če povzamemo: »Ustvarjanje grajenega okolja nas zavezuje, da mislimo kraj in prostorske ureditve kot posebne značilnosti kapitalističnega načina produkcije« (Harvey 2006: 235).

Kot sva pokazala v prvem delu, je osnovni namen produkcije, da se v njej proizvedena (presežna) vrednost realizira na trgu. Sferi produkcije in cirkulacije sta tako povezani v celoto kroženja kapitala, a težava je v tem, da ju uravnavajo ločeni zakoni, ki medsebojno niso usklajeni. Če prvo zaznamuje tendenca nenehnega širjenja produkcije, pa so absorpcijske sposobnosti trga omejene. Blago, ki se ne zamenja za denar in vrednost, ki se ne realizira na trgu, je znotraj kapitalističnega sistema nekoristno in zato brez vrednosti. Kapitalizem je tako prvi družbeni sistem, katerega kriza je produkt presežkov, saj periodično proizvede preveč blaga, »da bi v blagu vsebovano vrednost in v tej obseženo presežno vrednost mogli realizirati in spet spremeniti v nov kapital« (Marx 1973: 291). Rečeno drugače, osrednja težava je razkorak med razširjeno produkcijo blaga in omejenimi absorpcijskimi močmi trga. »Težnja k povečanju produkcije presežne vrednosti, tudi če jo vsiljuje kapitalistična konkurenca, ni zamejena z omejitvami trga, ampak je podvržena lastnim zakonom, ki določajo tendenco k širjenju produkcije ne glede na omejitve trga. Teh zakonov ne določajo subjektivne iracionalnosti kapitalista, ampak predvsem neenak razvoj produkcijskih sil kot produkt kapitalističnega boja za konkurenčno prednost« (Clarke 1990: 454–455).

Kapitalističnemu produkcijskemu načinu tako nenehno preti kriza hiperakumulacije, ki se lahko izrazi na različne načine: kot presežek blaga, delovne sile, denarja, fiksnega kapitala ali pomanjkanja investicijskih priložnosti. Če želi kapital nadaljevati s kroženjem, mora te presežke uporabiti, a uporabiti jih mora na kapitalističen način. Na tem mestu David Harvey (1985, 2006) krizne tendence kapitalizma poveže s produkcijo grajenega okolja. Urbanizacijo razume

kot način premeščanja in začasne razrešitve krize presežne akumulacije s preusmeritvijo toka kapitala iz proizvodnje blaga v proizvodnjo grajenega okolja. Akumulacijski proces tako sestoji iz dveh medsebojno povezanih, a analitično ločenih kroženj kapitala, pri čemer je produkcija potrošnih dobrin del prvega, drugo pa se posveča »tokovom v fiksno premoženje in porabniški fond« (Harvey 1985: 6), torej tokovom kapitala v grajeno okolje. Ker se v prvem kroženju stalno ustvarjajo presežki, ki pretijo s krizo presežne akumulacije, začne kapital iz prvega kroženja teči v drugo: od produkcije dobrin k produkciji grajenega okolja. To »preklapljanje kapitala« predpostavlja razvitost finančnega kapitala, ki posreduje med obema sektorjema. Harvey tako dinamiko urbanizacije neposredno poveže z akumulacijo kapitala in pokaže na spetost produkcije prostora z dinamiko finančnega kapitala.⁹

Preklapljanje kapitala je temelj teorije o »prostorskem krpanju«,¹⁰ katere osnovna teza pravi, da kapitalizem začasno razreši krizo presežne akumulacije s produkcijo in zasedanjem prostora. V prvih delih ga obravnava predvsem kot obliko širjenja in pospešitve kroženja kapitala (Harvey 1975, 2006). Ker je kapital »vrednost-v-procesu«, vsaka upočasnitev kroženja pomeni njegovo delno devalvacijo. V *The Limits to Capital* Harvey zato vpelje koncept »družbeno potrebni čas obrata kapitala«, ki ga definira kot »povprečen čas za obrat dane količine kapitala v določenem sektorju pod normalnimi pogoji produkcije in cirkulacije« (2006: 186).¹¹ Posamezni kapitalisti si prizadevajo pospešiti in razširiti kroženje lastnega kapitala ter si s prihrankom časa izbrati boljše mesto v konkurenčnem boju. Ker pa logika produkcijskega načina sili vse v podobne strategije, se kroženje kapitala kot celote odvija vse hitreje.

Harvey je v svojih delih pri pospeševanju in širitvi gibanja kapitala ključno mesto pripisal produkciji prostora. Sledeč Marxu (Marx 1985: 362) proces poimenuje »zničenje prostora s časom«, ki pa se, paradoksalno, odvija ravno s

9. Za podrobnejše razdelave in empirične preverbe tez o preklapljanju kapitala gl. Wilson (1991), Beauregard (1994), Gotham (2006), Christophers (2011), Kitchen idr. (2012), Charnock idr. (2014).

10. V izvorniku je izraz »spatial fix« besedna igra, saj ima beseda »fix« tri pomene: prvič, gre za hitro in začasno popravilo (*to fix something*); drugič, beseda se veže na pritrditev nečesa na neko točko (v slovenščini se je prijela skovanka fiksirati); in tretjič, beseda je vezana na nujno, a nikoli dokončno potešitev potrebe, predvsem pri odvisnosti (*addict needs a fix*) (Harvey 2001).

11. Harvey s tem konceptom vpelje tudi razlikovanje med različnimi oblikami kapitala glede na hitrost njihovega obrata. Če je kroženje finančnega kapitala izjemno hitro, pa je kroženje drugih oblik dolgotrajno. Ravno ta razlika je osrednja za razumevanje grajenega okolja, katerega čas obrata je s kapitalističnega vidika neznosno počasen.

produkcijo grajenega okolja. Tako transportna in komunikacijska omrežja omogočajo prečenje prostorskih ovir za kapital. Prvi način »prostorskega krpanja« tako kapitalu s produkcijo prostora omogoča prečenje prostorskih ovir za realizacijo presežne akumulacije v prvem kroženju kapitala. Produkcija prostora kapitalu omogoči, da doseže nove trge, izvažata investicijska sredstva in širi bazen delovne sile. Na kratko, omogoči mu oblikovanje svetovnega trga (Harvey 2001).

Produkcija prostora je v tej analizi še vedno podrejena časovni dinamiki kapitalizma, saj se osredotoča na hitrost gibanja. Rečeno drugače, jedro analize je uporabna vrednost prostora kot načina prečenja časovnih in prostorskih meja. V kasnejših delih (Harvey 2012) pa Harvey ne raziskuje več zgolj uporabnosti prostora za širjenje toka kapitala, ampak ga začno zanimati tudi učinki teh tokov skozi prostor. Produkcija prostora terja velike investicije (dela, blaga in denarja), s čimer omogoči absorpcijo presežkov v gospodarstvu. Ker je produkcija prostora dolgotrajna in njegova realizacija še daljša, teh presežkov ne črpa v službi sedanjosti, ampak jih uporabi za večanje produktivnosti v prihodnosti. Produkcija prostora tako omogoči »kupovanje časa prek fiksnih investicij« (Jessop 2006), saj sedanje presežke uporabi za produkcijo presežne vrednosti ali realizacijo dobičkov v prihodnosti. Uporabna vrednost prostora je tako dvojna: omogoči pospeševanje in širjenje kroženja kapitala ter, drugič, absorbira sedanje presežke in jih uporabi v službi prihodnosti.

Te preklope kapitala med prvim in drugim kroženjem je bilo moč zaznati po poku balona dot.com leta 2000 pri preusmerjanju finančnega kapitala iz investicij v visoke tehnologije v napihovanje nepremičninskega balona (Baker 2009). Ali pa pri reorganizaciji španske ekonomije okoli nepremičninske in turistične industrije pred letom 2007 (Lopez in Rodriguez 2011). Tudi množično urbanizacijo Kitajske (Shepard 2015) in nepremičninske investicije zalivskih držav (Hanieh 2010) lahko razumemo skozi prizmo »prostorskega krpanja«. Učinke preklapljanja kapitala je bilo med letoma 2004 in 2008 moč zaznati tudi v Sloveniji, saj se je v tem obdobju vrednost gradbenih del pravnih oseb skoraj podvojila in zrasla z 1,8 milijarde evrov leta 2004 na 3,4 leta 2008 (Surs). Dvig investiranja je sledil hitri rasti cen stanovanj, kot tudi velikemu povečanju gradnje stanovanj s strani pravnih oseb.

Ker pa je prostor proizveden kot blago, ima poleg uporabne vrednosti tudi menjalno, ki je, kot sva pokazala zgoraj, temeljno gibalno produkcije v kapitalizmu. Analiza na ravni uporabne vrednosti prostor razume izrazito funkcionalno, in sicer kot odziv na presežno akumulacijo v prvem kroženju. Vendar, kot poudarja Harvey, prostor ni pasivna komponenta akumulacije, ampak je eden izmed njenih dinamičnih elementov. Dinamika je povezana z njegovo menjalno vrednostjo, ki se mora realizirati na trgu. Ker pa je prostor nemobilna in njegova realizacija dolgotrajna, vnaša v gladko kroženje kapitala breme lastne zgodovine. Zato

lahko prostorske formacije, ki v neki časovni točki predstavljajo glavni način pospeševanja in širjenja akumulacije, že v naslednji pomenijo oviro. Grajeno okolje terja, da se realizira kot blago, in posledično od splošne akumulacije terja, da okrepi in pospeši kroženje, ki poteka z že vzpostavljenimi enotami grajenega prostora. Tako kot prvo kroženje terja širjenje drugega kroženja, tudi drugo kroženje izvaja podobne pritiske na prvo. Skupno kroženje kapitala tako v gradnjo prostora vnaša nestabilnost na dveh nivojih. Prvič kot pritisk presežne akumulacije na prostor in drugič kot pritisk kapitalistične izrabe grajenega okolja na prvo kroženje. Nestabilnost prostorskih formacij je tako v kapitalizmu endemična, saj pretekle investicije, ki v neki točki predstavljajo obliko večanja produktivnosti, že v naslednji z zahtevo po lastni dolgotrajni realizaciji ovirajo gladko revolucionariziranje produkcijskih razmerij.¹² Kot zapiše Harvey:

Kapitalistični razvoj mora doseči težaven dogovor med ohranjanjem menjalne vrednosti preteklih investicij kapitala v grajeno okolje in uničenjem vrednosti teh investicij za odpiranje novih možnosti akumulacije. Pod kapitalizmom se tako odvija nenehen boj, v katerem kapital gradi fizično pokrajino, ki je skladna z njegovimi pogoji v neki določeni časovni točki, samo da jo mora uničiti, običajno med krizo, na poznejši točki v času (Harvey 1985: 25).

Kroženje kapitala se tako izrazi v nestabilni geografiji dejansko obstoječega kapitalizma, ki je nenehno podvržena reorganizaciji zaradi pritiskov kapitalističnega produkcijskega načina. Napetost med menjalno in uporabno vrednostjo, med produkcijo in cirkulacijo vnaša v produkcijo prostora dinamiko nenehnega preoblikovanja prostorskih razmerij v skladu s potrebami produkcije prihodnje vrednosti in realizacije sedanje. To protislovje se na ravni grajenega okolje izrazi kot napetost med likvidnostjo in fiksnostjo prostora.

3.2 Produkcija relativnega in absolutnega prostora

Prostor se v kapitalizmu po eni strani prilagaja univerzalnosti menjalne vrednosti, medtem ko je po drugi ujeta v konkretnost partikularne uporabne vrednosti. Napetost med obema se izrazi kot konflikt med likvidnostjo in fiksnostjo, ki jo v produkcijo vnaša blagovna forma. Konkreten izraz prostora je tako produkt

12. V slovenskem kontekstu se boj med preteklimi in prihodnjimi investicijami kaže pri težavah prenove železniške infrastrukture. Breme preteklih investicij v avtocestno omrežje in potreba po njihovi realizaciji onemogoča enostaven prenos tovarnega prometa na železniško omrežje. Na podoben način lahko analiziramo breme projekta TEŠ6, katerega realizacija nujno pomeni omejevanje investicij v druge energetske projekte. Realizacija vrednosti, ki je ujeta v fiksnih strukturah prostora (TEŠ6), omejuje prihodnji razvoj in iskanje novih oblik produkcije vrednosti (npr. NEK2) (glej Cirman 2017).

vsakokratne razrešitve tega konflikta na določeni lokaciji v določenem časovnem kontekstu. Dinamiko razreševanja bova predstavila v dveh korakih. V prvem bova prek predstavitve relativnega in absolutnega prostora pokazala, da se pomen lokacije z okrepljenim kroženjem kapitala krepi. S tem bova vzpostavila, da »zničenje prostora s časom« ne izniči pomena partikularnih prostorov, ampak ravno nasprotno krepi pomen njihove produkcije. V drugem koraku pa bova predstavila, kako iskanje profita v okvirih reprodukcije kapitalistične akumulacije sili tokove kapitala v nenehno nihanje med posameznimi lokacijami in s tem proizvaja izjemno nestabilno geografijo kapitalizma.

Kapital kot »vrednost-v-procesu« je v svojem bistvu zmožnost menjave med različnimi formami, zato teži k najbolj likvidnim formam, ki mu omogočajo najhitrejšo gibanje. V najbolj čisti formi se kapital tako izrazi kot denar, »obči ekvivalent«, ki ga je moč menjati za katerokoli blago (Marx 2012: 75–116). Kapital pa ne more vedno ostati v denarni formi, ampak se mora vedno znova pretvarjati v blagovno formo. Tendenca kapitala je zato krepitev likvidnosti vseh njegovih form in s tem pospešitev gibanja med različnimi pojavnimi oblikami (od denarja k blagu in nazaj). Likvidnost je v tem kontekstu treba razumeti kot možnost menjave in trženja, se pravi kot poblagovljenje reči. Vendar poblagovljenje ni zgolj odsotnost ali prisotnost blagovne forme, temveč je tudi družbeno pogojena in proizvedena skala večje ali manjše konvertibilnosti. Poblagovljenje je tako družben odnos ustvarjanja likvidnega premoženja, ki ima »homogene, predvidljive in standardizirane lastnosti, ki omogočijo finančnim akterjem njegovo hitro in enostavno pretvorbo v denar« (Gotham 2009: 357).

Vprašanje likvidnosti je ključno za razumevanje produkcije prostora v kapitalizmu, saj njegove lastnosti, »ne-menjalnost, ne-prenosljivost, nemobilnost, nelikvidnost in dolg čas obrata med nakupom in prodajo« (Gotham 2009: 357), otežujejo njegovo poblagovljenje. Hkrati ga zaznamujejo tudi »raznolikost, idiosinkratičnost in nekonsistentnost, /.../ to pa otežuje kupcem in prodajalcem prepoznavanje vrednosti in lastnosti tega, kar želijo menjati« (Gotham 2009: 357). Izjemna raznolikost in od lokalnega konteksta odvisna vrednost nepremičnin otežuje tok kapitala skozi njih. Zgodovinsko se je ta prepreka premeščala z razvojem finančne industrije in državne regulacije, ki sta okrepili likvidnost nepremičnega premoženja s proizvodanjem standardiziranih finančnih listin (glej Weber 2002; Gotham 2006; Aalbers 2012).¹³ Te so omogočile standardizacijo

13. Kriza leta 2008 je pokazala tesno spetost med finančnimi instrumenti, »ki kapitalu v praksi zagotavljajo mobilno in abstraktno obliko, s katero omogočajo medsebojno pretvorbo različnih vrst kapitala iz ene oblike v drugo« (Furlan 2013: 93), in nepremičninsko industrijo. Nenazadnje to povezanost potrjuje tudi dinamika te iste krize v Sloveniji, ki je razkrila veliko izpostavljenost slovenskih bank do gradbene industrije (Kržan 2013).

zelo raznolikega blaga, njegovo primerljivost in posledično zamenljivost. S krepitvijo zamenljivosti se širi blagovna forma in z njo poblagovljenje nepremičnin, kar pa pomeni, da na njihovo produkcijo vse bolj vpliva nihanje kapitala. Nepremičnine tako v svoji čisti kapitalistični formi postajajo posebna oblika fiktivnega kapitala, »čisto finančno premoženje, ki se kupuje in prodaja glede na rento, ki jo prinaša. Kot vse oblike fiktivnega kapitala se tudi z njo menja pravica do bodočih prihodkov, kar pomeni pravica do prihodnjih na tem zemljišču pridelanih dobičkov ali, bolj neposredno, pravica do prihodnjega dela« (Harvey 2006: 347).

Če se na prvi pogled nepremičnost grajenega okolja kaže kot ovira, pa je po drugi strani mogoče pokazati, da je ravno ta pogoj njegove konvertibilnosti. Da se nepremično blago lahko menja, mora biti jasno zamejeno, njegova uporabna vrednost pa jasno opredeljena. Nepremičnina v kontekstu menjave ni dojeta kot sklop fizičnih lastnosti, se pravi kot sklop uporabne vrednosti, ampak kot sklop lastninskih pravic (Oxley 2004: 28). Meje nepremičnine morajo biti jasno opredeljene, kar se izrazi v obliki katastra in krčenja nedefiniranih skupnih posesti. Dostop do zemljišča mora biti ekskluziven, tisti, ki si zemljišča ne lastijo, pa morajo biti iz njegove rabe izključeni. Produkti dela in dobički, proizvedeni na zemljišču, se morajo zasebno prisvajati in z njimi mora razpolagati lastnik. Na kratko, zasebna lastnina je nujni pogoj za delovanje kapitalističnih zemljiških trgov. Brez nje ne bi bilo mogoče določiti donosnosti zemljišča in posledično tudi ne njegove menjalne vrednosti.

Prostor in njegova produkcija sta tako vpeta v napetost med absolutno in relativno koncepcijo prostora (glej Harvey 2006; Smith 2010). Po eni strani je prostor kapitalizma absoluten, zanj pa sta značilni individuacija (na enem mestu je lahko samo ena stvar) in ekskluzivnost. Prostor se v tem kontekstu kaže kot mreža jasno zamejenih in natančno opredeljenih zasebnih lastnin, ki določajo meje posamezne nepremičnine. Kataster in posamezna uporabna vrednost sta tako pogoj zasebnega prisvajanja vrednosti. Po drugi strani pa je prostor v kapitalizmu relativen, kar pomeni, da ga določa razdalja med posameznimi točkami. Ker je prostor proizveden kot blago, ima poleg uporabne tudi menjalno vrednost, ki izhaja iz primerjave z drugimi lokacijami in prostori. In bolj ko prevzema kapitalistično obliko, bolj se krepi njegova likvidnost in pretočnost kapitala skozenj. Lokacija se tako kaže kot idiosinkratična točka absolutnega prostora, katere posebnost pa je pogojena z razdaljo do drugih točk, se pravi z njeno relativnostjo. Lokacija je tako doseženo z »notranjo diferenciacijo globalnega prostora, torej s produkcijo diferenciranih absolutnih prostorov v širšem okviru relativnega prostora« (Smith 2010: 120). In bolj ko se krepi notranja tendenca kapitala po razširjenem in hitrem kroženju, bolj so prostorske formacije podvržene tokovom v relativnem prostoru.

Takšen razvoj, četudi pomeni standardizacijo in okrepljeno pretočnost prostora, pa ne prinese ukinjanja prostora ali krčenje njegovega pomena. Ravno nasprotno, pomen posameznih lokacij se krepi in krepi se ravno zato, ker kapital hitreje in laže kroži skozi njih. Bolj ko nepremičnine prevzemajo kapitalistično formo, bolj so dovzetne za tokove kapitala ter hitreje in laže sledijo načelu najbolj produktivne rabe. Hitreje kot kapital kroži, bolj se krepi pomen produkcije prostora na posamezni lokaciji, ki bo kapital – vsaj začasno – ozemljila in usmerila njegov tok. Produkcija posameznih absolutnih prostorov je tako vse bolj pogojena z njihovo relativnostjo, partikularna oblika pa z univerzalnostjo kapitalistične akumulacije in reprodukcije. Tok kapitala tako pritiska na izrabo nepremičnin in zahteva, da se podredijo najbolj učinkoviti rabi, ki pa ni določena z uporabno vrednostjo, ampak z dobičkonosnostjo (Meiksins Wood 2017). Produkcija grajenega okolja je tako podvržena pritisku kapitalistične izrabe posameznega absolutnega prostora. Ta tendenca kapitala se izraža pri poskusih posameznih lokacij in zgradb, da bi s pomočjo arhitekture izstopale in si izborile konkurenčno prednost. Ikonična arhitektura (Sklair 2006) tako ni nič drugega kot poskus oblikovanja absolutnega prostora (monopola) v kontekstu okrepljene relativnosti prostora (pretočnosti).

Ključni mehanizem za kapitalistično produkcijo prostora je zemljiška renta. Renta po eni strani deluje kot signal, ki ponazarja potencial kapitalističnega zemljišča (fiktivni kapital) in ima hkrati funkcijo izvajanja pritiska na uporabnike, da zemljišče uporabljajo v skladu s splošno ravno produktivnosti. Renta tako v zemljiške trge vnaša stopnjo dinamike, ki bi bila sicer težko dosegljiva. »Bolj kot je posestnik zavzet, bolj je aktiven zemljiški trg in bolj je raba zemljišč prilagojena družbenim zahtevam – v današnjem trenutku akumulaciji kapitala« (Harvey 2006: 369). Dinamika, špekulacija in nestabilnost, ki jih v produkcijo prostora vnaša renta, pa so še okrepljene zaradi načina izračunavanja rente. Njeno določanje ne izhaja zgolj iz absolutnih značilnosti prostora niti ne iz mreže razdalj, v katero je prostor vpet, ampak predvsem iz odnosov, v katere stopa. Prostor rente je tako relacijski prostor, se pravi prostor mreže odnosov, ki so tako lokalni (neposredna okolica posameznega prostora) kot splošni (komunikacijska in transportna omrežja). Izračun rente je torej pogojen tako z okoliško infrastrukturo kot z globalnimi tokovi kapitala. Ker gre pri relacijskem prostoru za dinamičen proces oblikovanja in preoblikovanja odnosov, je posamezna enota grajenega okolja stalno podvržena pritiskom te nenehne reorganizacije. Renta se tako kaže kot izraz teh odnosov in oblika pritiska, ki grajeno okolje prilagodi njegovemu položaju v relacijskem prostoru.

Dodatno dinamiko, ki jo v produkcijo grajenega okolje vnaša relacijski prostor, je posledično moč izpeljati iz analize devalvacije produkcijskih sredstev.

Harvey (2006: 204–238) v svoji analizi fiksnega kapitala pokaže, da njegova vrednost ni pogojena s količino proizvedenega blaga ali nakupno ceno, temveč izhaja iz njegovega odnosa do splošne produktivnosti v posameznem sektorju. Njegova vrednost je relacijska, kar pomeni, da ni dana niti večna, ampak stalno odvisna od splošnih razmer na trgu in ravni tehnoloških inovacij v posameznem sektorju gospodarstva. »Življenjska doba strojev, ki je družbeno določena, je v najboljšem primeru nihajoča in v najslabšem precej nepredvidljiva – niha sem in tja glede na konkurenco, nenehno iskanje profita in proces akumulacije, ki poganja dramatičen tempo tehnoloških sprememb« (Harvey 2006: 212). Če to povežemo s produkcijo prostora in rento kot izrazom pritiska splošne produktivnosti v gospodarstvu, potem podobna načela veljajo tudi za grajeno okolje. Tudi njegova vrednost je relacijska, pritiski na njegovo kapitalistično produkcijo in rabo pa so podvrženi splošni ravni produktivnosti v sektorju ter potencialom za dobičkonosno investiranje v gospodarstvu kot celoti. Pogoj gradnje prostora je tako doseganje ali preseganje splošne ravni profitabilnosti v sektorju, kar se v Sloveniji izraža v razkoraku med gradnjo stanovanj v Ljubljani in njihovem pomanjkanju v Mariboru. Ravno tako se izraža v investiranju pravnih oseb v dražja stanovanja, saj zgolj ta zagotavljajo primerno stopnjo donosa. Hkrati pa relacijskost rente vnaša dinamiko v rabo posameznih prostorov, ki so podvrženi produktivni izrabi. Center Ljubljane se tako ne spreminja zgolj zaradi povečanja turističnega obiska, ampak tudi zaradi rentnega pritiska, ki najemnike prostorov sili v bolj dobičkonosne prakse.

S tem ko vzpostavimo, da je grajeno okolje v kapitalizmu podvrženo akumulaciji kapitala in profitnemu motivu, pa se približamo ključnemu protislovju v kapitalistični produkciji prostora. Kot sva pokazala zgoraj, je relativni prostor, ki omogoča menjavo in hitre tokove kapitala, čista kapitalistična oblika prostora. Popolni relacijski prostor se tako kaže kot popoln trg čistih blagovnih form, katerih medsebojna izmenjava je brez ovir. Takšen prostor se kaže kot ideal trga, saj omogoča gladko pretočnost kapitala skozenj. A takšen prostor hkrati pomeni popolno izenačitev lokacij ter s tem tudi v njih ujetih pogojev produkcije in porabe. Takšna izenačitev ukinja konkurenčno prednost posameznih lokacij, s tem pa pogoje za pridobivanje nadpovprečnih profitov. Čisti relacijski prostor popolne zamenljivosti se tako kaže kot prostorska oblika zakonov izenačevanja profitne mere. Tej sili izenačevanja (proizvajanje relativnega prostora) se zato stalno zoperstavlja sila diferenciacije, vzpostavljanja razlik (proizvajanje absolutnega prostora), ki omogoči kapitalistom, da s produkcijo prostora pridobijo konkurenčno prednost. A absolutni prostor proizvajajo ravno zaradi tega, da bi v kontekstu relativnega prostora privabljali okrepljene tokove kapitala. Kroženje kapitala skozi prostor se tako kaže kot nenehno proizvajanje novih

absolutnih prostorov, ki si v relativnem prostoru menjalne vrednosti poskušajo izboriti konkurenčno prednost. Te prednosti pa so vedno začasne in se morajo stalno obnavljati v odnosu do splošne ravni produktivnosti prostora. Absoluten prostor zato lahko v kapitalizmu svoje posebnosti ohrani le tako, da se nenehno spreminja.¹⁴

4 Zaključek

Prispevek sva začela z vprašanjem, kako je lahko nekaj tako stabilnega, kot je prostor, v kapitalizmu podvrženo nenehnemu preoblikovanju. Če izhajamo iz marksovske analize akumulacije kapitala, je odgovor dokaj preprost: ker kapitalizem usmerjajo nikoli razrešena notranja protislovja, mora ta nenehno s »prostorskim krpanjem« začasno premeščati krizne tendence kapitala (Harvey 2012). Ta dinamika vnaša nestabilnost v grajeno okolje na več točkah. Prvič, produkcija prostora je nenehno podvržena dinamiki akumulacije, ki nenehno preoblikuje prostor in geografijo kapitalizma tako v fazi produkcije kot v fazi cirkulacije. Prostor tako v kontekstu kroženja kapitala igra vlogo premeščanja kriz presežne akumulacije s širjenjem toka kapitala in z absorpcijo sedanjih presežkov. Drugič, ker je tudi sam prostor proizveden kot blago, ker torej zaradi širitve blagovne forme prostor ni le uporabna, temveč predvsem menjalna vrednost, je njegova produkcija speta s tokovi kapitala, ki tečejo proti višjim profitom in odtekajo iz nedonosnih predelov. Ti tokovi stalno ustvarjajo zasičenost in so zato podvrženi nenehnemu nihanju, ki se izrazi kot cikličnost produkcije grajenega okolja v kapitalizmu. Tretjič, tokove usmerja renta kot signal potencialne donosnosti nepremičnine. Ker pa je njena vrednost relacijska, je stalno podvržena nihanjem v skladu z ravno splošne produktivnosti nepremičnin. Zato morajo posamezne lokacije nenehno proizvajati nove absolutne prostore, ki jim bodo zagotavljale konkurenčno prednost v širšem polju relativnega prostora.

Nestabilnost prostora v kapitalizmu je nujnost, ki izhaja iz logike organizacije produkcije. Njena utemeljenost v akumulaciji kapitala ter posledično v produkciji za presežno vrednost in profit razveže produkcijo prostora od njegove uporab-

---

14. To pa pomeni, da se morajo uspešne lokacije nenehno razvijati in preoblikovati, medtem ko stabilnost pomeni stagnacijo. New York je kljub nespornemu vodstvu med globalnimi mesti nenehno podvržen ciklom kreativne destrukcije v prostoru (Busa 2017). Podobni dinamiki smo priča tudi v Sloveniji, kjer je Ljubljana podvržena nenehnemu preoblikovanju, širjenju in spremembam, medtem ko je relativna stabilnost prostora v Mariboru znak stagnacije mesta. Uspeh Ljubljane pomeni nenehno preoblikovanje, spremembe, gradnjo novih prostorov porabe (Cukrarna, Rog, Šumi, Center znanosti ...), kar odraža nenehno borbo za ohranjanje konkurenčne prednosti v globalnem relacijskem prostoru.

ne vrednosti ter jo podredi menjalni. Ker je prostor nepogrešljiv za produkcijo in realizacijo presežne vrednosti ter profita, je nanj nemogoče gledati izven konteksta kapitalistične akumulacije kot osnovnega gibalnega kapitalističnih družb. Kapitalistična produkcija prostora se tako od drugih tipov produkcije razlikuje ravno po nenehni nestabilnosti, ki jo v grajeno okolje vnaša kroženje kapitala. Vrh kapitalističnega grajenega okolja tako niso trajne tvorbe, ampak nenehno preoblikovanje obstoječih prostorskih formacij v skladu s potrebami sedanjih in prihodnjih obratov kapitala. Kapital tako ne gradi templjev stabilnosti, ampak začasne prostore pretoka, katerih obstoj in stabilnost sta pogojena z možnostjo njihove kapitalistične rabe. »Vse, kar je /.../ stalno, izpuhitev« (Marx in Engels 1972: 592) tako dobi svoj prostorski izraz v nenehnem preoblikovanju grajenega okolja, katerega produkcija ni prilagojena potrebam, ampak kroženju kapitala.

SUMMARY

The article explores the relationships between the accumulation of capital and the production of space in capitalism, by focusing on the influence of the accumulation of capital on the instability of space formations. The paper explains the impossibility of sustainable spatial formation within the capitalist mode of production, wherein space is, on the one hand, just another commodity and, on the other hand, a precondition for the processes of capitalist accumulation. These processes are explained by referring to several cases from Slovenia and also other countries.

Firstly, the paper establishes a theoretical framework – it explains the basics of Marx's and Marxist theory of the reproduction of capitalism and the accumulation of capital, focusing on the central role of the commodity, its use and exchange value. Further on, we explain the production of surplus value and the transformation of surplus value into profit. The circuit of capital ($M - C - M'$) is explained in detail since it is the basis for understanding the importance of the accumulation of capital for the reproduction of capitalism.

Secondly, the paper focuses on the instability of spatial formations within capitalism. The question of the production of space is included into the scheme of the circuit of capital in three steps: (1) space is crucial in the preparatory phase of the process of production; (2) space takes the form of fix capital within the process of production; (3) the substitution of commodity for money also takes place within the material capitalist geography. Thus, the production of space is closely connected with the capitalist mode of production and is always subordinated to the needs of the reproduction of the accumulation of capital, which directly leads to the instability of spatial formations in capitalism.

Moreover, we can understand the process of urbanisation and the transformation of the spaces within cities as a specific mode of temporary solution of capitalist crisis, in which capital is not invested in the production of consumer goods but rather in the production of the built environment. The production of consumer goods is determined by the production of surplus and there is always a danger of *overaccumulation*. Therefore, capital shifts from the first phase to the second – that is, to the production of the built environment. This shift of capital to the production of space because of the danger of *overaccumulation* is the basis for the theory of the spatial fix, which emphasises that one of the possible ways to prevent or to temporarily solve a crisis is by investing into the production of space. Further on, one of the main aspects of the production of space in capitalism is the “annihilation of space by time”, which is achieved exactly through the production of space – the production of communication and transport connections are crucial for this process. The “annihilation of space through time” strengthens the importance of the production of particular spaces in capitalism.

Thirdly, there is a tension between liquidity and fixity of space within capitalist (re)production, which is closely attached to the use and the exchange value of space. Since the value of space has to be realised on the market and because space is not mobile, it is crucial that, once produced as a way to solve or to prevent a crisis (spatial fix), in another time span, space can become an obstacle to the solution of a capitalist crisis. In this context, when discussing the production of space in capitalism, it is also important to distinguish between the absolute and the relative conception of space. There is always a tension between absolute space and relative space, and this difference is connected to space’s exchange value. On the one hand, space is absolute, and it has use value; on the other hand, space is relative and is determined by private property. Capital is always in search of the competitive advantages of any built environment. More importantly, the search for profit within the reproduction of the accumulation of capital leads capital to always look for new, more profitable locations, and therefore produces the instability of capitalist geography. However, these competitive advantages and profits are always only temporary; hence, relative space has to renew its competitive advantages in relation to other locations. This leads to constant pressures for changes in the built environment.

The article thus explains the instability of spatial forms as an inherent aspect of capitalism. The production of space is therefore the expression of the subordination of every use value to exchange value in capitalism and to the capitalist commodity form and can thus never be sustainable.

Literatura

- Aalbers, Manuel B. (ur). (2012): *Subprime Cities: The Political Economy of Mortgage Markets*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Arrighi, Giovanni (2009): *Dolgo dvajseto stoletje: kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana: Sophia.
- Baker, Dean (2009): *Plunder and Blunder: The Rise and Fall of Bubble Economy*. Sausalito: PoliPoint Press.
- Ball, Michael (1985): The urban rent question. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 17 (4): 503–525.
- Berman, Marshall (2010): *All That is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*. London: Verso.
- Blanchard, Jean-Marc F., in Flint, Colin (2017): The Geopolitics of China's Maritime Silk Road Initiative. *Geopolitics*, 22 (2): 223–245.
- Braudel, Fernand (1991): *Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje*. III. del, Čas sveta. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Busà, Alessandro (2017): *The Creative Destruction of New York: Engineering the City for the Elite*. New York: Oxford University Press.
- Christophers, Brett (2011): Revisiting the Urbanization of Capital. *Annals of the Association of American Geographers*, 101 (6): 1347–1364.
- Cirman, Primož (2017): nepoTEŠeni: Naložba stoletja ali rop stoletja? Mengeš: Ciceron.
- Clarke, Simon (1990): The Marxist Theory of Overaccumulation and Crisis. *Science and Society*, 54 (4): 442–467.
- Desmond, Matthew (2016): *Evicted: Poverty and Profit in American City*. New York: Crown Publishers.
- Dikeç, Mustafa (2007): *Badlands of the Republic: Space, Politics and Urban Policy*. Oxford: Blackwell.
- Dorling, Danny (2016): *All that is Solid: The Great Housing Disaster*. Milton Keynes: Penguin.
- Furlan, Sašo (2013): Politična ekonomija finančnih derivatov. *Borec*, 65 (694–697): 70–96.
- Gotham, Fox Kevin (2006): The Secondary Circuit of Capital Reconsidered: Globalization and the U.S. Real Estate Sector. *American Journal of Sociology*, 112 (1): 231–275.
- Gotham, Fox Kevin (2009): Creating Liquidity out of Spatial Fixity: The Secondary Circuit of Capital and the Subprime Mortgage Crisis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33 (2): 355–371.
- Hanieh, Adam (2010): Temporary Migrant Labour and the Spatial Structuring of Class in the Gulf Cooperation Council. *Spectrum: Journal of Global Studies*, 2 (3): 67–89.
- Harvey, David (1975): The Geography of Capitalist Accumulation: A Reconstruction of The Marxian Theory. *Antipode* 7 (2): 9–21.

- Harvey, David (1985): *The Urbanization of Capital*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, David (1998): *The Geography of Class Power*. *Socialist Register*, 34: 49–75.
- Harvey, David (2001): *Globalization and the Spatial Fix*. *Geographische Revue*, 3 (2): 23–30.
- Harvey, David (2006): *The Limits to Capital*. London: Verso.
- Harvey, David (2010): *A Companion to Marx's Capital*. London, New York: Verso.
- Harvey, David (2012): *Rebel Cities: From the Right to the City to Urban Revolution*. London: Verso.
- Harvey, David (2014): *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Heinrich, Michael (2012): *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Jacobs, Jane (2008): *Življenje in umiranje velikih ameriških mest*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Jessop, Bob (2006): *Spatial Fixes, Temporal Fixes and Spatio-Temporal Fixes*. V N. Castree in D. Gregory (ur.): *David Harvey: A Critical Reader*: 142–166. Oxford: Blackwell.
- Kitchin, Rob, O'Callaghan, Cian, Boyle, Mark, Gleeson, Justin, in Keaveney, Karen (2012): *Placing neoliberalism: The Rise and Fall of Ireland's Celtic Tiger*. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 44 (6): 1302–1326.
- Kržan, Marko (2013), *Pregled gospodarske krize v Sloveniji s poudarkom na bančnem sektorju*. *Borec*, 65 (698–702): 132–160.
- Logan, John R., in Molotch, Harvey L. (1987): *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. Berkley: University of California Press.
- Lopez, Isidro, in Rodriguez, Emmanuel (2011): *The Spanish model*. *New Left Review*, 69: 5–28.
- Marx, Karl (1973): *Kapital. Kritika politične ekonomije*. III. zvezek. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (1987): *Kapital. Kritika politične ekonomije*. II. zvezek. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (2012): *Kapital. Kritika politične ekonomije*. I. zvezek. Ljubljana: Sophia.
- Marx, Karl, in Engels, Friedrich (1971): *Manifest komunistične stranke*. V B. Zihel (ur.): *Karl Marx – Friedrich Engels. Izbrana dela v petih zvezkih*. II. zvezek: 567–631. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Meiksins Wood, Ellen (2017): *The Origins of Capitalism: A Longer View*. London: Verso.
- Offe, Claus, in Ronge, Volker (1985): *Teze za utemeljitev koncepta »kapitalistične države« in za materialistično raziskovanje politike*. V M. Maček (ur.): *Claus Offe: Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije – razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*: 59–71. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Oxley, Michael (2004): *Economics, Planning and Housing*. New York: Palgrave Macmillan.

- Parenti, Christian (2011): *Tropic of Chaos: Climate Change and the New Geography of Violence*. New York: Nation Books.
- Rothstein, Richard (2017): *The Color of Law: A Forgotten History of How our Government Segregated America*. New York: Liveright Publishing Corporation.
- Sennet, Richard (2005): *Capitalism and the City: Globalization, Flexibility, and Indifference*. V Y. Kazepov (ur.): *Cities of Europe: Changing Contexts, Local Arrangements, and the Challenge to Urban Cohesion*: 109–122. Malden: Blackwell Publishing.
- Schumpeter, Joseph A. (2006): *Capitalism, socialism, and democracy*. London, New York: Routledge.
- Seghezzeo, Lucas (2009): The five dimensions of sustainability. *Environmental Politics*, 18 (4): 539–556.
- Sheppard, Wade (2015): *Ghost Cities of China: The Story of Cities without People in the World's Most Populated Country*. London: Zed Books.
- Sklair, Leslie (2006): Iconic architecture and capitalist globalization. *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 10 (1): 21–47.
- Smith, Neil (2010): *Uneven Development*. London: Verso.
- Wacquant, Loïc (2008): *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge: Polity Press.
- Weber, Max (2002): *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Weber, Rachel (2002): Extracting Value from the City: Neoliberalism and Urban Redevelopment. *Antipode*, 34 (3): 519–540.
- Wilson, David (1991): Urban Change, Circuits of Capital and Uneven Development. *Professional Geographer*, 43 (4): 403–415.
- World Commission on Environment and Development (WCED) (1987): *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.
- Zukin, Sharon (1991): *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*. Berkeley and Los Angeles. Los Angeles: University of California Press.

Podatki o avtorjih

Klemen Ploštajner,
mladi raziskovalec na Raziskovalnem centru za strategije in upravljanje,
Fakulteta za družbene vede,
Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana (pisarna DS12);
Email: klemen.plostajner@fdv.uni-lj.si

Marko Hočevar,
mladi raziskovalec na Centru za proučevanje organizacij in človeških virov,
asistent na Katedri za teoretsko analitsko politologijo,
Fakulteta za družbene vede,
Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana (pisarna DS19);
Email: marko.hocevar@fdv.uni-lj.si